

ARTUR KUŹMA
Lublin

PARAFIA ŁUKOWA W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM TERYTORIUM I STRUKTURA SPOŁECZNA

Badania nad monograficznym przedstawieniem dziejów parafii posiadają istotne znaczenie dla poznania wielu zjawisk należących do szeroko rozumianej historii społecznej. Parafia jest bowiem zaliczana do tych jednostek w strukturze organizacyjnej Kościoła i społeczeństwa, które określa się jako podstawowe i jednocześnie najbardziej trwałe elementy krajobrazu kulturowego. Życie lokalnej społeczności było w całym interesującym nas okresie nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła w tej zbiorowości o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok zadań ściśle religijnych, wypełniała też funkcje polegające na zaangażowaniu w dziedzinie oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej, wykorzystywane szczególnie w operacjach aparatu skarbowego, który posługiwał się parafią jako najmniejszą jednostką przy poborze podatków. Kontakt wiernych z kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrujących lokalną społeczność. Przymus parafialny legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm podkreślał i utrwalał naturalnie tworzące się poprzez związek z kościołem więzi, pogłębiając tym samym proces konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię¹.

Parafia w Łukowej nie posiadała dotychczas odrębnej monografii. Pewien zasób dotyczących jej informacji historycznych opublikował przed ponad sześćdziesięciu laty ks. Jan Wiśniewski². Najnowsze badania, które dla terenu całej

¹ E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; tenże, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 237-238; tenże, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 7(1969), s. 207; D. Olszewski, E. Wiśniewski, *Parafia Kije. Zarys dziejów*, Kielce 1993, s. 7-8.

² J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Mariówka 1930, s. 101-105.

prepozytury wiślickiej przeprowadził Eugeniusz Wiśniowski, przyniosły kolejne ustalenia i niezwykle ważny materiał porównawczy³. Prezentowane niżej wyniki badań nad dziejami parafii w Łukowej stanowią syntetyczne ujęcie problematyki podejmowanej w ramach szerszej monografii⁴. Powstała ona jako odpowiedź na postulat przebadania historii poszczególnych ośrodków parafialnych dawnej prepozytury wiślickiej, wchodzących obecnie w skład kilku dekanatów diecezji kieleckiej⁵.

Celem niniejszego szkicu jest prezentacja kilku wybranych problemów, związanych przede wszystkim z rozwojem terytorialnym i przeobrażeniami w strukturze społecznej parafii Łukowa, które można obserwować na podstawie źródeł zachowanych z okresu przedrozbiorowego. Ramy chronologiczne wyznaczają lata 1408-1787, czyli rok fundacji parafii i spisania ostatniego z wykorzystanych źródeł⁶.

Przebadany materiał źródłowy wykazuje znaczne zróżnicowanie. Jego charakter zmienia się istotnie wraz z upływem czasu, pozwalając tym samym obserwować z różnym nasileniem poszczególne aspekty rzeczywistości historycznej w zależności od momentu chronologicznego, którego dotyczy. Podstawowe znaczenie dla obserwacji początków ośrodka parafialnego w Łukowej posiadają dwa dokumenty. Pierwszy z nich to dyplom fundacyjny Klemensa z Łukowej z 5 VI 1408 r.⁷, drugi zaś stanowi ugoda zawarta w dniu 27 VI 1413 r. między spadkobiercami fundatora a pierwszym plebanem Mikołajem⁸. Nie zachował się natomiast dokument erekcyjny parafii wystawiony 13 V 1415 r. w Krakowie przez biskupa Wojciecha Jastrzębca. Wiadomości o nim zachowały się w wizytacjach z XVII i XVIII w.⁹ Kolejne informacje przynoszą *Liber beneficiorum* Jana Długosza oraz tzw. *Liber retaxationum* z r. 1529¹⁰. Należy też

³ Wiśniowski, *Rozwój sieci*, s. 92 n., 138; tenże, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII w. Materiały do struktury organizacyjnej*, (*Materiały do Atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, t. II, cz. 2), Lublin 1976, s. 24-25, 27, 29-33, 43-44, 58-61.

⁴ A. Kuźma, *Dzieje parafii Łukowa do schyłku XVIII w.*, Lublin 1994, (mps w Archiwum KUL).

⁵ Olszewski, Wiśniowski, dz. cyt., s. 10.

⁶ Dokument fundacyjny opublikowany został w: *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1883, nr 509, s. 328-329, (dalej skrót: KDKK); Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r. opublikowano na nowo w: *ABMK*, 38(1979), s. 180, (dalej skrót: Spis 1787).

⁷ KDKK, t. II, s. 328-329.

⁸ Tamże, nr 547, s. 384.

⁹ Wizytacja z 1679 r., s. 40; Wizytacja z 1711 r., s. 188.

¹⁰ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I-II, (*Opera omnia*, t. VII-VIII), wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864, (dalej: LB); *Księga dochodów beneficjów diecez-*

zwrócić uwagę na znaczenie przekazów zawartych w rejestrach poborowych z XVI w.¹¹ Dotyczą one w przeważającej mierze sytuacji osadniczej i stosunków własnościowych na obszarze badanej parafii i terenach w różny sposób z nią powiązanych.

W epoce reformy potrydenckiej charakter podstawy źródłowej ulega dosyć istotnej zmianie. Najważniejszą dokumentację umożliwiającą poznanie historii parafii stanowią w tym okresie akta wizytacji znajdujące się w Archiwum Kurii i Archiwum Kapituły Metropolitalnej W Krakowie¹². Pierwsze z nich (z lat 1598 i 1618) nie przynoszą wielu informacji, gdyż parafia była jeszcze w rękach innowierców¹³. Kolejne zawierają coraz bogatszy zestaw wiadomości. Szczególnie duże znaczenie posiadają akta z lat 1635¹⁴, 1664¹⁵, 1679¹⁶ oraz dwie wizytacje osiemnastowieczne z lat 1748 i 1782¹⁷. Oprócz akt wizytacyjnych wykorzystano też opublikowane przez J. Wiśniewskiego fragmenty metryk chrztów z Łukowej z połowy XVII w. oraz odpowiednie informacje zawarte w *Spisie ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*¹⁸

ji krakowskiej z r. 1529 (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska – Skrętowa, Wrocław 1968, (dalej LR).

¹¹ Informacje o parafii w Łukowej zawierają trzy rejestry z lat 1508, 1540 i 1573. Opublikował je A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. XIV-XV, Warszawa 1886, (dalej skrót: *Źr. dz.*, t. XV).

¹² Od 1598 do 1782 r. przeprowadzono ogółem dziesięć wizytacji parafii w Łukowej. Miały one miejsce w latach: 1598, 1618 (dwie), 1635, 1664, 1679, 1699, 1711, 1748 i 1782. Na podstawie wizytacji z 1598 r. sporządzono zostało *Compendium actorum visitationis [...] a. 1598*, zaś razem z wizytacją z r. 1748 sporządzono też specjalne zestawienia tabelaryczne za: *Tabelami Zaluskiego* (dalej: Tab. Zał.), gdzie do specjalnie drukowanego formularza wpisywano istnienie lub brak określonego zjawiska. Z interesujących nas w sposób szczególny spraw odnotowano: miejsce parafii w strukturach administracji państwowej i kościelnej, zasięg okręgu parafialnego, odległość do ważniejszych miast tej części Małopolski i Krakowa oraz wielkości związane ze środowiskiem demograficznym (rubryki: Confessi pro paschate, Adulti masculi, Adultae feminae, Infantes masculi, Infantes femellae, Infra annum baptisati, Desponsati, Sepulti, Graeco unici, Schismatici, Luterani, Calvinistae, Judaei). Podawany w Tab. Zał. materiał dotyczący ruchu naturalnego ludności w parafii Łukowa odnosi się do 1747 r., co potwierdza zapis w rubryce „Desponsati” oraz porównanie z aktami wizytacji z 1748 r., s. 357, 359. Pełny opis bibliograficzny wszystkich wizytacji podaje E. Wiśniewski, (*Prepozytura wiślicka*, s. 9-11). Dalej będzie stosowany skrócony opis tych akt według wzoru: Wiz. 1598 itd.

¹³ Wiz. 1618, s. 33-33v; Wiz. 1618a, s. 61v; Wiz. 1598, s. 48.

¹⁴ Wiz. 1635, s. 51-51v.

¹⁵ Wiz. 1664, s. 200v-201.

¹⁶ Wiz. 1679, s. 39-42.

¹⁷ Wiz. 1748, s. 350-359; Tab. Zał.; Wiz. 1782, s. 263-268.

¹⁸ Wiśniewski, dz. cyt., s. 103-105; *Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa M. J. Poniatowskiego z r. 1787*, wyd. B. Kumor, w: ABMK, 38 (1979), s. 180.

Charakter materiału wizytacyjnego stanowiącego podstawę w badaniu dziejów parafii Łukowa w XVII i XVIII w. jest typowy dla tego rodzaju źródeł ze wskazanego okresu¹⁹. Akta te są szczególnie bogate w opisy wyposażenia i uposażenia kościoła. Znacznie słabiej zostały w nich odzwierciedlone inne aspekty ówczesnej rzeczywistości. Wskazane proporcje znalazły odbicie w zakresie opracowania poszczególnych problemów z dziejów interesującej nas parafii prezentowanych w niniejszym szkicu.

I. POWSTANIE PARAFII

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych czynności. Pierwszą z nich była fundacja, która obejmowała budowę kościoła oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja przynosząca prawno-kanoniczne usankcjonowanie procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora²⁰.

Materiał źródłowy pozwala dokładnie określić czas i okoliczności powstania parafii w Łukowej oraz prześledzić wcześniejszą przynależność parafialną tej miejscowości.

Do 1351 r. Łukowa wraz z pobliskim Ostrowem należała do istniejącej od połowy XII w. i oddalonej o blisko 15 km parafii z ośrodkiem w Kijach²¹. W wymienionym roku znalazła się w granicach nowo utworzonej parafii w sąsiednim Chomentowie, do której należała przez niemal osiemdziesiąt lat²². W 1408 r. ówczesny właściciel Łukowej, kasztelan czechowski Klemens h. Jelita ufundował tu kościół parafialny i uposażył go w położoną na terenie wsi parafialnej ziemię oraz w dziesięciny ze swoich licznych posiadłości znajdujących się w zachodniej części województwa sandomierskiego²³. Dokument wystawiony przy tej okazji wymienia obok Klemensa, jako współautorów fundacji, jego żonę Małgorzatę oraz ich pięciu synów: Niemieszę, Tomasza, Piotra, Mikołaja i Stanisława wraz z żoną Stachną²⁴. Treść dokumentu pozwala stwierdzić, że w chwili, gdy go spisywano, budowa kościoła była już zakończona.

¹⁹ Por. S. L i t a k, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII w. jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (1962), nr 3, s. 43.

²⁰ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 11, 14.

²¹ Tamże, s. 69, 92, 123, 138; t e n ż e, *Prepozytura wiślicka*, s. 43, 59-60.

²² T e n ż e, *Prepozytura wiślicka*, s. 43, 59.

²³ KDKK, t. II, s. 328-329.

²⁴ Tamże, s. 328.

W roku 1413 występuje w źródłach pierwszy pleban z Łukowej – Mikołaj, co świadczy o tym, że parafia najpewniej już funkcjonowała²⁵. Erekcji kanonicznej dokonał 13 V 1415 r. biskup krakowski Wojciech Jastrzębiec²⁶.

Parafia funkcjonowała nieprzerwanie aż do czasów reformacji, kiedy to ówczesny posiadacz Łukowej Baltazar Łukowski ograbił kościół, a następnie osadził przy nim protestanckiego ministra (ok. 1551 r.)²⁷. Parafia pozostawała w rękach innowierców przez blisko siedemdziesiąt lat. Wizytacja z 1618 r. podaje, że kościół nadal pozostawał w rękach dysydentów („Villa Łukowa. Habet ecclesiam parochialem [...] ab hereticis occupatam et prophanatam [...]”), zaś katolicy otrzymywali posługę duszpasterską w pobliskim Chomentowie²⁸. Kolejna wizytacja z 1635 r. przynosi informację o odzyskaniu kościoła przez katolików przed piętnastu laty, czyli około 1620 r.²⁹ Odtąd aż do końca interesującego nas okresu nie odnotowano w zachowanych źródłach przerw w istnieniu katolickiej parafii w Łukowej.

II. KSZTAŁT TERYTORIALNY I PRZYNALEŻNOŚĆ ADMINISTRACYJNA

Ośrodek parafialny w Łukowej powstał w ostatnim okresie formowania się sieci parafialnej na obszarze prepozytury wiślickiej³⁰. Sytuacja ta miała wyraźny wpływ na zasięg terytorialny nowej parafii. Określenie wielkości okręgu parafialnego w pierwszym, przedreformacyjnym okresie istnienia parafii napotyka znaczne trudności. *Liber beneficiorum* Jana Długosza (ok. 1470 r.) wymienia tylko jedną wieś w badanej parafii, ale odnośny zapis wydaje się niepełny („Villae parochiales: Lukowa...”)³¹. Można przypuścić, że do parafii należał również położony 2,5 km na północ od Łukowej Ostrów, który razem z Łukową został w 1331 r. wyłączony z parafii w Kijach i znalazł się w nowej z ośrodkiem w Chomentowie³². Wydaje się mało prawdopodobne, aby po 1408 r. Os-

²⁵ Tamże, s. 328, 384.

²⁶ Patrz przyp. 9.

²⁷ Wiz. 1598, s. 48; *Compendium actorum visitationis* [...] a. 1598, s. 209v; I. K a n i e w s k a, *Łukowski Baltazar*, w: PSB XVIII, s. 565; A. B o n i e c k i, *Herbarz Polski*, t. XVI, Warszawa 1913, s. 125; W i ś n i e w s k i, dz. cyt., s. 101.

²⁸ Wiz. 1618a, s. 60v.

²⁹ Wiz. 1635, s. 51.

³⁰ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 92n. Zob. też mapę *Rozwój sieci parafialnej* dołączoną do tej publikacji.

³¹ LB, t. II, s. 394.

³² W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 138, przyp. 346.

trów pozostał w starej parafii, gdyż został od niej oddzielony terytorium parafii Łukowa. *Liber beneficiorum* nie podaje przynależności parafialnej Ostrowa³³. Rejestr poborowy z 1540 r. odnotowuje Ostrów pod parafią kolegiaty kieleckiej odległej o niemal 16 km (w linii prostej)³⁴. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby ów zapis odzwierciedlał rzeczywistą przynależność parafialną tej wsi. Można przypuścić, że umieszczenie Ostrowa w tym miejscu rejestru zostało podyktowane tym, że w nim, podobnie jak w większości wsi z terenu parafii Kielce, znajdowały się dobra wchodzące w skład klucza kieleckiego dóbr biskupstwa krakowskiego i Ostrów wraz z nimi został umieszczony w odnośnym zapisie rejestru z 1540 r. Kolejne tego typu źródło z 1573 r. wymienia Ostrów w parafii o nazwie Brzeziny-Ostrów³⁵. Odpowiedź na pytanie, dlaczego Ostrów znalazł się w tym czasie w parafii, z którą nie wykazywał dotychczas żadnych związków, wydaje się dosyć oczywista. W tym okresie kościół w Łukowej był w rękach innowierców, wierni z Ostrowa korzystali więc najpewniej z opieki duszpasterskiej w najbliższym, oddalonym niespełna 4 km kościele w Brzezinach. Dwuczłonowa nazwa parafii w rejestrze z 1573 r. zdaje się przemawiać za tezą, że Ostrów został niejako siłą rzeczy dołączony do parafii w Brzezinach w wyniku zmian, jakie nastąpiły w organizacji parafialnej na tym obszarze Małopolski pod wpływem reformacji. Ostrów występuje stale w zachowanych źródłach jako wieś w parafii Łukowa począwszy od 1664 r.³⁶ Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że już w latach trzydziestych i czterdziestych XVII w. w metrykach chrztów w Łukowej odnotowywano często udzielanie tego sakramentu wiernym z Ostrowa. Nie można jednak na podstawie posiadanych fragmentów tego źródła stwierdzić, czy zjawisko to dotyczyło ogółu mieszkańców tej wsi, a tym samym z większą pewnością wypowiedzieć się na temat jej przynależności parafialnej w tych latach³⁷.

Przypuszczenia, że w parafii Łukowa już w XVI w. znajdowały się Chmielowice, wydają się trudne do utrzymania³⁸. U Długosza oraz w zapisie wizytacji z 1598 r. wieś ta jest wymieniana w parafii Lisów³⁹, której siedziba była od-

³³ LB, t. II, s. 393: „Ostrow, villa sub parochia ... sita”.

³⁴ Żr. dz., t. XV, s. 585. Odległość ustalona na podstawie *Mapy topograficznej Polski*, 1:100 000, Arkusz 86.02.1. Jędrzejów, opr. GUGK, Warszawa 1982.

³⁵ Żr. dz., t. XIV, s. 270.

³⁶ Wiz. 1664, s. 201; Wiz. 1679, s. 39; Wiz. 1699, s. 96v; Wiz. 1711, s. 188; Wiz. 1748, s. 357; Wiz. 1782, s. 263v; Tab. Zał.; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 103.

³⁷ Wykorzystane fragmenty metryk opublikował J. Wiśniewski, (dz. cyt., s. 103-105).

³⁸ Propozycja ta znalazła się u E. Wiśniewskiego, (*Rozwój sieci*, s. 69).

³⁹ LB, t. II, s. 392; Wiz. 1598, s. 44-46.

dalona od Chmielowic o 5 km. Kościoły w sąsiadujących z Chmielowicami Łukowej i Chomentowie znajdowały się wprawdzie znacznie bliżej (odpowiednio: 2,5 i 3 km)⁴⁰, ale parafia w Lisowie była starsza od pozostałych⁴¹, zapewne więc wpływ na przynależność parafialną Chmielowic wywierała jeszcze wówczas dawna, sięgająca początku XIV w. tradycja. Informacja przekazana przez rejestr poborowy z 1573 r. („parochia Łukowa una cum Chmielowice”⁴²), znaczy zapewne tyle, że wsie te potraktowano łącznie przy poborze podatku, najprawdopodobniej ze względu na wspólnych właścicieli. Potwierdzeniem tego przypuszczenia może być fakt, iż we wcześniejszym rejestrze z 1540 r. Chmielowice uwzględniono wprawdzie w parafii Łukowa (wówczas obydwie miejscowości znajdowały się również w tych samych rękach), ale odnotowano je też w parafii Lisów z wiele mówiącym dodatkiem: „villa taxata sub parochia Łukowa”⁴³. Chmielowice przeszły do parafii w Łukowej po roku 1620, kiedy, odzyskawszy kościół z rąk protestantów, reaktywowano działalność parafii. Precyzyjniejsze określenie chronologii tego faktu napotyka jednak znaczne trudności. W roku 1635 akta wizytacji w opisie uposażenia łukowskiej parafii wymieniają między innymi dobra położone na terenie Chmielowic, zaznaczając, że jest to wieś z parafii Lisów⁴⁴. Nie można jednak być pewnym, czy ten zapis odzwierciedla ówczesną sytuację organizacyjną sieci parafialnej w tym rejonie, czy też dotyczy rzeczywistości znacznie wcześniejszej, czyli stanu z XV–XVI w.? Dowodem na zasadność wskazanych wątpliwości jest podobny zapis w wizytacji z 1679 r.⁴⁵, gdzie Chmielowice określono w opisie uposażenia w taki sam sposób, jak w 1635 r., chociaż ta sama wizytacja z 1679 r., podobnie jak poprzednia z 1664 r.⁴⁶, wymienia je wyraźnie wśród wsi parafii Łukowa⁴⁷. Można przypuścić, że informacja lokalizująca część uposażenia łukowskiego plebana została zaczerpnięta przez wizytatora ze źródeł spisanych w XV lub XVI stuleciu, kiedy Chmielowice były jeszcze częścią parafii w Lisowie.

⁴⁰ Patrz: mapa nr 1.

⁴¹ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 106.

⁴² Źr. dz. t. XIV, s. 271.

⁴³ Tamże, t. XV, s. 560, 588.

⁴⁴ Wiz. 1635, s. 51v.

⁴⁵ Wiz. 1679, s. 40.

⁴⁶ Wiz. 1664, s. 201.

⁴⁷ Wiz. 1679, s. 41. Wszystkie następne wizytacje, podobnie jak inne wykorzystane źródła, niezmiennie wymieniają Chmielowice w parafii Łukowa.

Od 1664 r. występują też stale w interesującej nas parafii dwie wsie położone na północny zachód od siedziby ośrodka parafialnego – Wolica i Siedlce, które w okresie wcześniejszym (XVI w.) występowały w parafii Mokrsko w archidiakonacie krakowskim⁴⁸. Przyłączono je do Łukowej prawdopodobnie na początku lat pięćdziesiątych XVII w. (ok. 1653 r.), kiedy to biskup krakowski przekazał plebanowi z Łukowej pobierane dotychczas przez siebie dziesięciny z wymienionych wsi⁴⁹. Warto też zaznaczyć, iż od 1655 r. w zachowanych metrykach chrztów odnotowywane są dzieci z Wolicy i Siedlec⁵⁰.

Począwszy od 1679 r. odnotowywany jest również w omawianej parafii oddalony o około 3 km na południowy wschód od Łukowej Kawczyn⁵¹. Późniejsze źródła odnotowują go nieregularnie (1699, 1787)⁵², być może dlatego, że nie był on w tym czasie wsią, ale folwarkiem. Charakter tej osady przechodził stopniową ewolucję w XVIII w.⁵³

Okręg parafialny Łukowej uległ w XVII w. istotnemu przeobrażeniu. Parafia, która w chwili reaktywowania (ok. 1620) była najpewniej jednowioskowa, przekształciła się przed rokiem 1664 w kilkakrotnie większą, obejmującą w wymienionym roku pięć, zaś w roku 1679 sześć wsi (wraz z Kawczynem). Powierzchnia parafii, w czasie gdy obejmowała tylko Łukową wynosiła około 14 km², w okresie gdy należał do niej także Ostrów ok. 24 km², zaś od drugiej połowy XVII w. około 52,5 km² (wraz z Wolica, Siedlcami, Chmielowicami i Kawczynem)⁵⁴. We wskazanym okresie nastąpił więc niemal trzykrotny przyrost terytorium zajmowanego przez okręg parafialny. Zbliżył się on wielkością do średniej charakterystycznej dla całej prepozytury wiślickiej. W XV i XVI stuleciu parafia Łukowa należała do najmniejszych w skali zarówno dekanatu Kije, jak też całej prepozytury wiślickiej. Podobną wielkość miał

⁴⁸ Wiz. 1664, s. 201; W i ś n i o w s k i, *Prepozytura wiślicka*, s. 60. Wcześniejszą przynależność parafialną tych miejscowości (XV-XVI w.) można obserwować m.in. na podstawie LB, t. II; Źr. dz., t. XIV, s. 272; t. XV, s. 558. *Atlas Historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w.*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 155, 163 (błędnie lokalizuje te dwie wsie w XVI w. w parafii Łukowa. Błąd zawierają zarówno mapy, jak i indeks).

⁴⁹ Informacje o tym fakcie i potwierdzającej jego skutki praktyce podają Wiz. 1664, s. 201 i Wiz. 1748, s. 355.

⁵⁰ W i ś n i e w s k i, dz. cyt., s. 104.

⁵¹ Wiz. 1679, s. 41.

⁵² Wiz. 1699, s. 96v; Spis 1787, s. 180.

⁵³ Wiz. 1748, s. 355.

⁵⁴ Obliczenia wykonane na podstawie *Mapy topograficznej Polski* GUGK, 1:25 000, Arkusz 5. Jędrzejów oraz *Mapy topograficznej Polski* GUGK, 1:100 000, Arkusz 86.02.1. Jędrzejów, Warszawa 1982.

okręg parafialny w pobliskiej Korytnicy, która została ufundowana niemal w tym samym czasie, co łukowska (1413)⁵⁵. Powstanie obydwu stanowiło ostatni akord procesu formowania się sieci parafialnej na terenie prepozytury wiślickiej⁵⁶. Obydwie łączy też lokalizacja w północno-zachodniej części prepozytury oraz krąg fundatorów – potomków wpływowego w XIV stuleciu w Sandomierskiem oraz w otoczeniu dwóch ostatnich Piastów rodu Jelitczyków (Łukowscy w Łukowej, Mokrscy w Korytnicy). Utworzenie tych parafii było ostatnim znaczącym wyrazem działalności fundacyjnej na tym terenie, której autorami byli przedstawiciele tego środowiska⁵⁷.

Parafia Łukowa położona była od czasu powstania do końca interesującego nas okresu na terenie dekanatu Kije, stanowiąc jedną sponad dwudziestu składających się nań parafii⁵⁸. Dekanat Kije wchodził w skład poświęconej przez źródła od 1320 r. prepozytury wiślickiej. W XVI i XVII w. należał do archidiaconatu krakowskiego, zaś od r. 1711 jest ponownie częścią reaktywowanej w tym okresie prepozytury wiślickiej. Prepozytura położona była w środkowej części ówczesnej diecezji krakowskiej, dekanat Kije zajmował zachodnią część prepozytury. Parafia Łukowa leżała w najbardziej na północny zachód wysuniętym rejonie zarówno dekanatu, jak i prepozytury⁵⁹.

Łukowa i wszystkie miejscowości z obszaru jej okręgu parafialnego należały niezmiennie od XV do XVIII w. do obejmującego większość centralnej Małopolski województwa sandomierskiego. Parafia znajdowała się w południowej części powiatu chęcińskiego, który stanowił środkowo-zachodni kraniec województwa sandomierskiego, graniczący wzdłuż środkowego i górnego biegu Nidy z województwem krakowskim⁶⁰. Rozwój okręgu parafialnego Łukowej przedstawia załączona mapa⁶¹.

⁵⁵ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 92, 134; t e n ż e, *Prepozytura wiślicka*, s. 55. Zob. też mapę okręgów parafialnych w pierwszej z cytowanych publikacji.

⁵⁶ T e n ż e, *Rozwój sieci*, s. 92n.

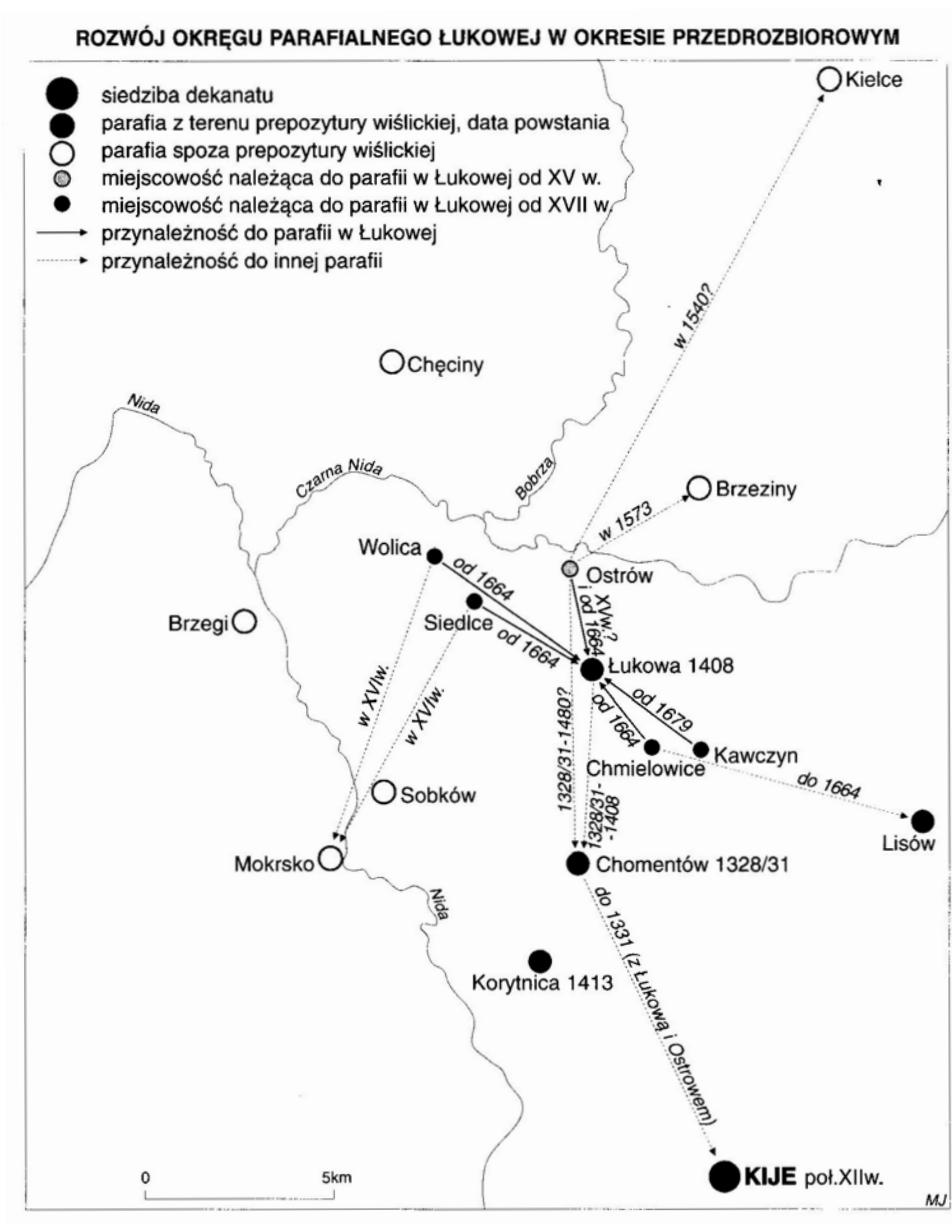
⁵⁷ Por. niżej przy charakterystyce stosunków własnościowych na terenie badanej parafii.

⁵⁸ W i ś n i o w s k i, *Prepozytura wiślicka*, s. 24, 60-61.

⁵⁹ T e n ż e, *Rozwój sieci*, s. 26n. Zob. też załączone tam mapy.

⁶⁰ Przynależność administracyjną tego terenu można prześledzić m.in. na podstawie podanych pozycji: *Atlas Historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w.*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, mapy oraz indeks, s. 146 i passim w komentarzach. Wydawnictwo podaje wykaz źródeł i szczegółowe zestawienie literatury; Tab. Zał. i Wiz. 1748 oraz 1782 – dla XVIII w.; S. A r n o l d, *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca XVIII w.*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, R. 1930, Kielce 1931, s. 56-63.

⁶¹ Mapa została wykonana na podstawie map wymienionych w przyp. 54 oraz przedstawionego materiału. Wykorzystano też informacje podane przez mapy, o których mowa w przyp. 59.

III. ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE I SPOŁECZNE

Łukowa jest położona w centralnej części Wyżyny Małopolskiej. Teren parafii znajduje się na pograniczu trzech regionów geograficznych wchodzących w skład wymienionej wyżyny: Kotliny Nidy, Płaskowyżu Szańca i Gór Świętokrzyskich. Okolice Łukowej znacznie odbiegają swym charakterem geomorfologicznym od dolnej części dorzecza Nidy, czyli południowych rejonów prepozytury wiślickiej. Wyniesienie terenu nie przekracza tam 150 m. n.p.m., podczas gdy na północ od Garbu Pińczowskiego szybko wzrasta osiągając w okolicach Łukowej 317 m. n.p.m.⁶²

Na obszarze parafii występują głównie gleby słabe i średnie, przeplatane niewielkimi pasmami gleb lepszego gatunku. Charakter gleb odbiega dosyć istotnie od korzystniejszego pod tym względem profilu glebowego południowych obszarów prepozytury wiślickiej. Takie rozmieszczenie gleb wpływało oczywiście na rozwój osadnictwa, które wcześniej rozwijało się na terenach posiadających bardziej sprzyjającą rolnictwu strukturę glebową⁶³. Przedstawione uwarunkowania tłumaczą wielkość zalesienia terenu, które sukcesywnie wzrasta w miarę zbliżania się do Gór Świętokrzyskich, co jest też ściśle związane z ukształtowaniem geomorfologicznym tego rejonu Małopolski. W górnej części dorzecza Nidy (wraz z dorzeczem jej najważniejszego dopływu – Czarnej Nidy) lasy zajmują ok. 35% powierzchni, podczas gdy w okolicach Wiślicy tylko 10%⁶⁴. Klimat badanego regionu odbiega wyraźnie od klimatu obszarów położonych w dolnej części dorzecza Nidy, na południu prepozytury wiślickiej. Okres wegetacyjny determinowany przez warunki klimatyczne, decydujący swą długością o atrakcyjności rolniczej terenu, jest w okolicach Łukowej zbliżony do okresu wegetacyjnego obszarów położonych między Czarną Nidą a stokami Gór Świętokrzyskich i trwa tu ok. 10 dni mniej niż w rejonie Wiślicy czy Buska, charakteryzujących się starszym oraz bardziej intensywnym osadnictwem⁶⁵.

Warunki naturalne determinowały w znacznej mierze chronologię, ukierunkowanie i strukturę osadnictwa tego terenu, które było jednym z podstawowych czynników decydujących o charakterze krajobrazu kulturalnego. Poziom rozwoju

⁶² J. F l i s, *Zarys geograficzny okolic Wiślicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, 2 (1950), s. 40-41; J. K w i a t k o w s k i, *Rzeka Nida. Charakterystyka dorzecza*, „Ziemia”, 19(1910), s. 295-296; *Mapa topograficzna* GUGK, Arkusz 86. 02. 1. Jędrzejów.

⁶³ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 48; *Mapa gleb Polski*, Arkusz E. 4. Kielce.

⁶⁴ K w i a t k o w s k i, dz. cyt., s. 295; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 49.

⁶⁵ *Atlas Klimatyczny Polski IMGW*, Warszawa 1973, s. 73.

osadnictwa w oczywisty sposób wpływał więc też na kształtowanie się sieci parafialnej danego obszaru. Problem ten w odniesieniu do prepozytury wiślickiej został już dosyć obszernie przedstawiony w nowszej literaturze⁶⁶.

W połowie XIV w. średnia gęstość zaludnienia na terenie, gdzie kilkadziesiąt lat później powstała parafia Łukowa (7 os./km²), była wprawdzie znacznie niższa od ustalonej dla południowych, najbardziej zaawansowanych cywilizacyjnie obszarów prepozytury wiślickiej (30 os./km²), ale nie odbiegała zbyt od wielkości, które były charakterystyczne dla całej prepozytury (8 os./km²), dekanatu Kije (6,6 os./km²) i diecezji krakowskiej (6,7 os./km²)⁶⁷. Rozmieszczenie potencjału demograficznego w tej części dawnej diecezji krakowskiej w połowie XIV w. wyjaśnia zaobserwowane dla okresu po r. 1325 kierunki ekspansji osadnictwa, którego przejawem było powstawanie nowych ośrodków parafialnych. W tym czasie na słabiej dotychczas zaludnionych północnych terenach prepozytury powstają parafie w Wolicy, Chmielniku, Chomentowie, Łukowej i Korytnicy⁶⁸. Powstanie parafii w Łukowej sytuuje się w szerszym kontekście rozwoju osadnictwa i podążającej za nim rozbudowy organizacji parafialnej w tej części Małopolski w XIV i na początku XV wieku. Proces ten kieruje się wówczas na północ i północny wschód od intensywnie do tej pory zasiedlanych terenów na północnym, lewym brzegu Wisły, w dolnej części dorzecza Nidy⁶⁹. Dysproporcje w gęstości zaludnienia między okolicami Łukowej a obszarami położonymi w południowej i centralnej części prepozytury utrzymały się do końca interesującego nas okresu. U schyłku XVIII w. gęstość zaludnienia na północy prepozytury waha się w granicach od 20 do 30 os./km², podczas gdy w okolicach Pińczowa i Stopnicy oscyluje między 30 a 50 os./km², a w rejonie Wiślicy przekracza 50, osiągając nawet miejscami 70 os./km².⁷⁰

Ustalenie liczby ludności parafii w pierwszych dwustu pięćdziesięciu latach jej istnienia napotyka duże trudności, spowodowane przede wszystkim brakiem lub fragmentarycznością odpowiedniej podstawy źródłowej. Rejestry poborowe z XVI w. wymieniają jedynie poszczególne kategorie ludności, nie podając całkowitej liczby mieszkańców objętych zainteresowaniem aparatu skarbowego (oprócz nich na terenie parafii znajdowały się jeszcze inne grupy ludności). Liczba ludności w tym okresie może być ustalona jedynie drogą szacunków

⁶⁶ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 8, 49-51, 113-114.

⁶⁷ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w.*, Wrocław 1958, s. 140.

⁶⁸ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 49.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ T. Ładogórski, *Mapa gęstości zaludnienia Polski ok. r. 1790*, w: *Atlas Historii Polski*, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Warszawa 1973, s. 30.

opartych na wskaźnikach stanowiących średnią wartość, charakterystyczną dla liczebności ówczesnej rodziny w ramach poszczególnych grup wiejskiej społeczności. Wynik należy powiększyć o odsetek ludności nie odnotowywany przez wykorzystywane źródła. Należy jednak zawsze pamiętać, że takie szacunki obarczone są niemałym ryzykiem błędu. Podobnie znaczny margines błędu istnieje w przypadku szacunków opartych na jedynym piętnastowiecznym źródle zawierającym informacje na temat społeczności zamieszkującej badaną parafię – *Liber beneficiorum* J. Długosza (ok. 1470 r.)⁷¹.

W okresie spisania *Liberi beneficiorum* liczbę mieszkańców Łukowej można oszacować na ok. 70 osób. Brak wiadomości o ludności Ostrowa nie pozwala na podanie podobnego szacunku w odniesieniu do całej parafii, niemniej na podstawie proporcji między populacją Łukowej i Ostrowa w XVI w. można przyjąć, że podaną wartość należałoby co najmniej podwoić, co łącznie daje około 140 osób.

Kolejna próba rekonstrukcji potencjału demograficznego parafii, oparta na rejestrze poborowym z roku 1540, wskazuje na znaczny wzrost liczby ludności na przełomie XV i XVI w. W ciągu siedemdziesięciu lat w Łukowej przybyło około 30% mieszkańców, których liczba mogła przekraczać nieznacznie 90 osób, w Ostrowie liczba ta wynosiła trochę ponad osiemdziesiąt osób, chociaż możliwości osadnicze były tu nie do końca wykorzystane, gdyż odnotowano trzy puste działki pólłanowe i trzy po zagrodnikach⁷². Liczebność społeczności całej parafii w 1540 r. przekraczała więc na pewno 170 osób. Zagospodarowanie istniejących rezerw mogło podnieść tę wartość do około 200 osób. Nie można wykluczyć, że w czasie, z którego nie zachowały się odpowiednie źródła, zaludnienie parafii osiągało podaną liczbę, co wydaje się szczególnie prawdopodobne, gdy weźmie się pod uwagę dobrą koniunkturę w ówczesnym rolnictwie i wynikające z tego intensywne działania właścicieli gruntów, mające na celu zagospodarowanie pustynek.

⁷¹ W ustaleniu liczby ludności wykorzystano przede wszystkim następujące pozycje: E. V i e l r o s e, *Ludność Polski od X do XVIII w.*, KHKM, 15(1957), nr 1, s. 3-49; t e n ż e, *Kilka uwag o naturze ruchu naturalnego ludności w Polsce w XVII i XVIII w.*, KHKM, 10(1962), s. 77-80; W. K u l a, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963; t e n ż e, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do pocz. XIX w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 13(1951), s. 23-109; I. G i e y s z t o r, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, KHKM, 10(1962), s. 575-593; Ł a d o g ó r s k i, *Studia*, s. 31-33, 61-62. W podanych szacunkach przyjęto: folwark – 11 os., plebania i gospodarstwo plebana – 6 os., rodzina kmiecia – 6 os., rodzina zagrodników – 4 os., rodzina rzemieślników wiejskich (młynarza, karczmarza) – 4 os. Do uzyskanej liczby dodano grupę tzw. ludzi luźnych, której wielkość oszacowano na ok. 10% populacji.

⁷² LB, t. II, s. 394; Źr. dz., t. XV, s. 558-560.

Pierwsze bardziej bezpośrednie informacje o parafianach w postaci liczby wiernych przystępujących do spowiedzi lub komunii wielkanocnej przynoszą akta wizytacji poczynając od roku 1664. Dokładny zaś spis ludności, uwzględniający też jej rozmieszczenie terytorialne, został przeprowadzony dopiero w 1787 r. Zamieszczona tabela⁷³ obrazująca zmiany w potencjale demograficznym parafii w latach 1664-1787 wskazuje, że największa liczba ludności zamieszkiwała tu w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w. W następnych dziesięcioleciach wielkość populacji wyraźnie się zmniejsza, by osiągnąć najniższy poziom u schyłku lat czterdziestych XVIII w. W 1747 r. źródła odnotowały jednak symptomy przełomu w ruchu demograficznym obserwowanej zbiorowości. Ochrzczono wówczas 30 osób, podczas gdy odbyło się tylko 6 pogrzebów⁷⁴. Wysoki przyrost naturalny utrzymał się najpewniej w latach następnych, gdyż w 1782 r. liczba ludności osiągnęła znów poziom nie notowany od przeszło stu lat – 800 osób. Spis ludności przeprowadzony pięć lat później (1787 r.) wykazał, że parafię zamieszkiwało 685 katolików. W rzeczywistości liczba ta była zapewne dużo wyższa i przekraczała znacznie 800 osób, zaś zaniżona wartość w spisie wynika stąd, że w parafii Łukowa nie uwzględniono dzieci⁷⁵. O tym, jak istotna mogła to być wielkość, świadczy chociażby fakt, iż w wizytacji z 1782 r. określając liczbę parafian na około 800 wskazano, że spowiedź wielkanocną odbyło 600 osób. Uwzględniając funkcjonującą wówczas respekt dla przymusu odbycia tej praktyki, możemy się przekonać, jak znaczny był w społeczności parafialnej odsetek dzieci w wieku przed pierwszą komunią św. (ok. 25%)⁷⁶.

⁷³ Tabela została opracowana na podstawie akt wizytacji parafii z lat 1664, 1679, 1699, 1748, 1782, Tab. Zał. oraz spisu ludności z r. 1787. Por. W i ś n i o w s k i, *Prepozytura wiślicka*, s. 25-26. Szacunki odnoszące się do liczby dzieci przyjęto na podstawie ustaleń E. Vielrose, (*Ludność Polski*, s. 37). Zbliżona wartość (też ok. 32,5%) wynika z obliczeń dokonanych na podstawie danych dla terenu prepozytury wiślickiej w XVIII w., zaczerpniętych z pracy E. Wiśniewskiego *Prepozytura wiślicka*. Dzieci stanowiły więc blisko trzecią część społeczności. W aktach wizytacyjnych są to dzieci, które nie przystępowały jeszcze do sakramentów wielkanocnych, zaś u E. Vielrose dzieci do lat 10 nie obejmowane rejestrami podatkowymi. Korelacja wyników uzyskanych z obydwu typów źródeł wydaje się godna uwagi.

⁷⁴ Tab. Zał.

⁷⁵ Spis 1787, s. 180. Gdyby przyjąć, że dzieci stanowiły trzecią część populacji, wówczas korekta przybliżonych danych o liczebności całej społeczności zmuszałaby do podniesienia podanej w źródle liczby do ok. 1015 osób.

⁷⁶ Różnica w stosunku do szacunków przyjmowanych w tabeli (por. przyp. 73) wynika najpewniej z nieprecyzyjnego określenia w źródle całkowitej liczby parafian w r. 1782. Wizytator wyraźnie podkreśla szacunkowy charakter podawanej wartości stwierdzeniem: „wszystkich [...] może być około 800 osób”, s. 263v. Nie można oczywiście wykluczyć, że właśnie liczba podana w aktach wizytacji zawiera szacunki bliższe prawdy, ponieważ nie sposób upierać się przy stano-

W okresie czterdziestu lat (1747-1787) liczba ludności parafii w Łukowej wzrosła o 54% (w przypadku dorosłych), co jest wielkością imponującą nawet na tle ogólnie wysokiego przyrostu naturalnego w skali całego kraju (w latach 1720-1790 w tempie średnio 0,5% rocznie, w sumie ok. 40%). Następne czterdziestolecie (1787-1827) przyniosło również bardzo znaczny przyrost potencjału demograficznego parafii, w której liczba wiernych wzrosła do 1342 (razem z dziećmi)⁷⁷.

Ludność parafii Łukowa w latach 1664–1787⁷³

Rok	1664	1679	1699	1747/48	1782	1787
Liczba osób przystępujących do spowiedzi lub komunii wielkanocnej	594	600	500	442 280, 162 ^b	600	–
Ogółem liczba ludności	873 ^a	882 ^a	735 ^a	492	ok. 800	685

^a – liczba nie podana w źródle, wynikająca z szacunków (+ 32,5% dzieci)

^b – pierwsza liczba w nawiasie oznacza mężczyzn, druga kobiety

Warto jeszcze zwrócić uwagę na liczbę mieszkańców poszczególnych wsi znajdujących się w obrębie okręgu parafialnego Łukowej w 1787 r., szczególnie, że są to pierwsze zachowane na ten temat informacje. W Łukowej zamieszkiwało wówczas 216 katolików (dorosłych), w Chmielowicach 70, w Ostrowie 141, w Wolicy 95, w Siedlcach 117, zaś w Kawczyni 44⁷⁸. We wsi, gdzie znajdował się kościół parafialny, mieszkała więc niemal trzecia część społeczności parafialnej.

Strukturę interesującej nas zbiorowości można przedstawić biorąc pod uwagę kilka zasadniczych kryteriów, wskazujących na jej najistotniejsze cechy. Pod względem narodowościowym grupa ta była jednolita wyjąwszy niewielką społeczność żydowską, której liczebność uchwytana po raz pierwszy oparta na spisie ludności z 1787 r., wynosiła 36 osób (15 w Ostrowie, 7 w Siedlcach, 7 w Wolicy, 4 w Chmielowicach i 3 w Łukowej)⁷⁹. Bardziej ogólne dane zachowane z 1747 r. pozwalają przypuszczać, że grupa ta była wówczas znacznie mniejsza i w ciągu czterdziestolecia oddzielającego wymienione spisy (1747-1787) uległa

wisku, że udział dzieci w populacji musiał być bliski wyżej podanemu odsetkowi (32,5%).

⁷⁷ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. V, s. 824.

⁷⁸ Spis 1787, s. 180.

⁷⁹ Tamże.

zapewne podwojeniu (dwie rodziny w 1747 r., czyli kilkanaście osób oraz 36 osób w 1787 r.⁸⁰). Należy też zwrócić uwagę na to, że, jak wyszczególniono wyżej, w 1787 r. ludność żydowska, w przeciwieństwie do sytuacji z roku 1747, mieszkała już we wszystkich miejscowościach na terenie parafii. Obrazuje to ekspansję osadniczą tej grupy, będącą niewątpliwie skutkiem jej gwałtownego rozwoju liczebnego.

Podobny charakter miała struktura wyznaniowa. Poza wspomnianą grupą Żydów oraz właścicielami wsi z lat 1551-1620, którzy należeli do nieznanego bliżej wyznania protestanckiego, ludność parafii była jednolita religijnie. Począwszy od 1635 r. (pierwsza wizytacja po reaktywowaniu katolickiej parafii) źródła nie wymieniają tu innowierców⁸¹.

Struktura społeczna była integralnie związana ze stosunkami własnościowymi panującymi na terenie parafii. Łukowa, podobnie jak wszystkie miejscowości w obrębie jej okręgu parafialnego, była w okresie od końca XV do końca XVIII w. niezmiennie własnością szlachecką. Początkowo, w okresie fundacji kościoła, należała do większego kompleksu dóbr fundatora – Klemensa h. Jelita, kasztelana czechowskiego⁸². Posiadał on Łukowę co najmniej od połowy lat siedemdziesiątych XIV w., najprawdopodobniej oddziedziczył ją po ojcu, który ostatni raz pojawia się w źródłach w 1374 r. Od 1376 r. Klemens pisał się konsekwentnie „z Łukowej” najpierw jako podczaszy krakowski (do 1385 r.), a następnie jako kasztelan czechowski (w latach 1385-1413)⁸³. Zmarł najprawdopodobniej po 27 VI 1413 r.⁸⁴, z pewnością zaś przed 27 V 1415 r., bowiem od tej pory występuje już nowy kasztelan czechowski, Jaśko⁸⁵.

Ważny z wielu powodów status społeczny fundatora łukowskiej parafii można bliżej określić na podstawie przedstawionego wyżej wykazu piastowanych przezeń urzędów oraz analizę stanu posiadania i prezentację środowiska społecznego, z którego się wywodził. Klemens posiadał oprócz Łukowej jeszcze wiele innych wsi, względnie ich części. Znajdowały się wśród nich położone w większości w zachodniej części województwa sandomierskiego: Chmielowice, Morawica, Wierzbica (w pobliżu Łukowej), Żerniki, Szczecno i Wojciechów –

⁸⁰ Tab. Zał.; Spis 1787, s. 180.

⁸¹ Wcześniej wzmiankowano o nich w aktach wizytacji z lat 1598, s. 48 i 1618, s. 60v. Nigdy nie określono liczebności tej grupy wyznaniowej.

⁸² KDKK, t. II, s. 328; B o n i e c k i, dz. cyt., t. XVI, s. 124.

⁸³ *Urzednicy malopolscy XII-XV w.*, Spisy, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, s. 46-47.

⁸⁴ KDKK, t. II, s. 384.

⁸⁵ *Kodeks dyplomatyczny Malopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. IV, Kraków 1905, s. 150 (dalej KDM).

wymienione w dokumencie fundacyjnym z 1408 r.⁸⁶; Kotlice, połowa Korabnicy, Chlebna, o którą procesował się w 1388 r.⁸⁷ oraz Międzyrzec na Śląsku odkupiony przez Klemensa w 1376 r. od stryja, biskupa krakowskiego Floriana Mokrskiego⁸⁸. Własnością dziedzica Łukowej były też przez pewien czas nieruchomości na terenie Krakowa (półtorej kamienicy), o które musiał prowadzić proces ze swymi krewnymi⁸⁹. Określenie wielkości dóbr Klemensa w obrębie wymienionych miejscowości jest rzeczą trudną, podobnie jak próba precyzyjnego ustalenia czasu, w którym pozostawały one niewątpliwie jego własnością (poza podanymi wyżej datami). Posiadłości te stanowiły zapewne w większości dziedziczną własność Klemensa, a ich rozmiary wskazują na to, że fundatora łukowskiej parafii należy zakwalifikować do ówczesnego możnowładztwa. Słuszność tej kwalifikacji potwierdza też pochodzenie społeczne Klemensa, którego antenaci cieszyli się wysoką pozycją społeczną i należeli w większości do elity politycznej Polski w XIV w. Dziad założyciela parafii w Łukowej – Tomisław z Mokrska był wojewodą krakowskim, a później sandomierskim (zm. ok. 1330/31 r.)⁹⁰. Brat tegoż Tomisława – Piotr z Mokrska (zm. ok. 1331/32 r.) piastował urząd kasztelana sandomierskiego⁹¹, zaś jego syn – Florian Mokrski był jednym z głównych doradców Kazimierza Wielkiego i biskupem krakowskim w latach 1367-1380⁹². Syn Tomisława, ojciec Klemensa z Łukowej – Stanisław nie osiągnął wprawdzie tak wysokich dostojeństw jak jego ojciec czy stryjowie, ale utrzymał się w grupie zamożnego i wpływowego możnowładztwa małopolskiego. Piastował on kolejno urzędy: podczaszego krakowskiego (w latach 1343-1352; Klemens rozpoczynając swą publiczną karierę od tegoż urzędu szedł więc najpewniej drogą wytyczoną w dużym stopniu przez ojca), starosty kaliskiego (od 1346 r.), kasztelana żarnowskiego (1355 r.) i małegojskiego (lata 1354-1374)⁹³. Brat Stanisława, stryj Klemensa, noszący imię po ojcu – Tomisław z Mokrska (zm. 1359 r.) był podkanclerzem Kazimierza Wielkiego i posiadaczem kilku beneficjów kościelnych (kanonii krakowskiej i kujawskiej,

⁸⁶ KDKK, t. II, s. 328-329.

⁸⁷ B o n i e c k i, dz. cyt., s. 124.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże; *Urzednicy małopolscy*, s. 46-47.

⁹⁰ PSB XXI, s. 607.

⁹¹ PSB XXI, s. 606.

⁹² PSB XXI, s. 601; K. O ż ó g, *Intelektualiści w służbie Królestwa Polskiego w latach 1306-1382*, Kraków 1995, s. 130.

⁹³ PSB XXI, s. 607.

archidiakonatu łączyckiego)⁹⁴. Podane wyżej informacje dotyczące rodziny Klemensa z Łukowej posiadają istotne znaczenie dla interesującej nas problematyki, ponieważ pozwalają scharakteryzować środowisko społeczne, z którego pochodził fundator kościoła w Łukowej, a tym samym wskazują na tę warstwę społeczną, która na początku XV w. przyczyniła się do rozwoju sieci parafialnej w tej części diecezji krakowskiej⁹⁵.

Parafia w Łukowej została więc ufundowana przez potomka wpływowej i zamożnej w XIV w. rodziny, której przedstawiciele byli nadto autorami innych fundacji kościelnych na tym terenie, między innymi wspomnianej wyżej parafii w Korytnicy (Florian Mokrski, kasztelan wiślicki w 1413 r.)⁹⁶ oraz prebendy w rodzinnym Mokrsku⁹⁷, uposażonej dziesięcinami z dóbr na terenie Łukowej⁹⁸.

Klemens z Łukowej miał pięciu synów: Stanisława, Tomasza, Piotra, Mikołaja i Niemieszę⁹⁹. W związku z tym wyszczególnione wcześniej dobra uległy po śmierci Klemensa daleko idącemu podziałowi. Łukową otrzymał Niemieszka, który w latach 1434-1435 występuje jako sędzia grodzki chęciński¹⁰⁰. Piastowany urząd oraz brak innych przejawów aktywnej działalności i większej roli politycznej powoduje, że w odróżnieniu od ojca Niemieszę można zaliczyć jedynie do średniozamożnej szlachty urzędniczej, co w porównaniu z pozycją społeczną ojca, a zwłaszcza dziada i pradziada, znaczyło bardzo niewiele. Najwyższy urząd kasztelana brzeskiego w latach 1425-1445 dzierżył jedynie najstarszy z braci – Stanisław z Gozdnej¹⁰¹. Na temat aktywności publicznej pozostałych synów Klemensa nie zachowały się wiadomości, co zdaje się przemawiać za wnioskiem, że nie cieszyli się ani wysoką pozycją majątkową, ani nie odgrywali większej roli politycznej, nawet na szczeblu lokalnym.

Na przykładzie czterech pokoleń rodziny Mokrskich – Łukowskich można zaobserwować zmiany w pozycji społecznej pewnej grupy szlachty małopolskiej, której przedstawiciele doszli za czasów Władysława Łokietka i Kazimie-

⁹⁴ PSB XXI, s. 608.

⁹⁵ Prowadzone ostatnio badania nad urzędnikami dawnej Polski pozwalają na obserwację karier publicznych przedstawicieli tej grupy, brakuje jednak ciągle nowszych badań nad ich stanem majątkowym.

⁹⁶ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 134; tenże, *Prepozytura wiślicka*, s. 55.

⁹⁷ Wiśniewski, dz. cyt., s. 295.

⁹⁸ LB, t. II, s. 394; LR, s. 129-130.

⁹⁹ KDKK, t. II, s. 328, 384.

¹⁰⁰ KDM, t. IV, s. 300; Boniecki, dz. cyt., s. 124.

¹⁰¹ Tamże, s. 124.

rza Wielkiego do wysokich godności w aparacie państwowym odbudowywanej monarchii. Dzięki udziałowi w elicie władzy posiadali przez długi czas silną pozycję majątkową, co przejawiało się między innymi w fundacjach, które przyczyniły się do rozwoju sieci parafialnej na terenach, gdzie były skupiska ich posiadłości. Kolejne pokolenia tej rodziny posiadały coraz mniejsze dobra i osiągały skromniejsze urzędy, odchodząc stopniowo w cień głównego nurtu życia społeczno-politycznego. Sukcesywne obniżanie się statusu społecznego w kolejnych pokoleniach spowodowane było w głównej mierze dużą liczbą potomków dziedziczących posiadłości rodzinne oraz czynnikami natury obiektywnej, z których podstawowym była rotacja w elicie władzy, obserwowana wyraźnie za panowania Władysława Jagiełły, który wypromował wielu „ludzi nowych”, zastępujących w życiu politycznym reprezentantów środowiska, którego metryka polityczna pochodziła z okresu rządów ostatnich Piastów¹⁰².

Podobny los był w analogicznym okresie udziałem innej bardzo znaczącej w XIV w. rodziny małopolskiej Bogoriów-Skotnickich, krewnych słynnego arcybiskupa gnieźnieńskiego z lat 1342-1374 Jarosława (zm. w 1376 r.). Pozycja tej rodziny, mimo świetnej przeszłości w XIV w., w pierwszej połowie XV stulecia zdecydowanie maleje. Wysoka godność kościelna Jarosława nie uchroniła reszty rodziny przed zubożeniem, podobnie jak podupadającej powoli kondycji społeczno-politycznej Mokrskich nie zmienił fakt, iż przez kilkanaście lat (1367-1380) Florian Mokrski był biskupem krakowskim. Aktywność na polu kościelnym czy to w roli fundatorów, czy też tylko beneficjentów instytucji kościelnych, nie stwarzała na dłuższy czas sytuacji dającej akces do grupy możnowładczej lub umożliwiającej utrzymanie określonej pozycji w tej warstwie. Zapewnienie takiego miejsca musiało być zazwyczaj skutkiem podobnych działań, ale zakrojonych na szerszą skalę i wspieranych karierą państwową ze wszystkimi pozytywnymi konsekwencjami płynącymi z protekcji monarchy, rozkładającymi się nadto na kilka kolejnych pokoleń. Przykładem tego rodzaju drogi mogą być chociażby losy innych intensywnie zaangażowanych w kontaktach ze środowiskami kościelnymi rodzin małopolskich, aby wymienić tylko Kurozwęckich, Oleśnickich czy Sprowskich¹⁰³.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na potrzebę przeprowadzenia bardziej szczegółowych badań, koncentrujących się nie tylko na karierach kościelnych

¹⁰² Na temat tych zjawisk zob. prace S. Gawędy, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i I poł. XV w.* (Kraków 1966, s. 32n). oraz A. Gąsiorowskiego, *Rotacja elity władzy w Polsce średniowiecznej* (w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, red. S. Kuczyński, t. I, Warszawa 1981, s. 264n).

¹⁰³ Por. przyp. 102 oraz biogramy przedstawicieli tych rodów w PSB.

przedstawicielei możnowładztwa i szlachty małopolskiej (szczególnie z przebadanego pod wieloma względami terenu województwa sandomierskiego) i na wynikających z tego korzyściach dla ich rodzin, ale uwzględniających też pełniejszy kontekst aktywności wyrażającej się różnorodnymi powiązaniem poszczególnych rodzin i środowisk społeczno-terytorialnych z Kościołem. Dotyczy to w głównej mierze działalności fundacyjnej reprezentantów znaczniejszych rodów małopolskich XIV i XV w., która niejednokrotnie przejawiała się wpływem na rozbudowę organizacji parafialnej.

Obraz stosunków własnościowych w Łukowej w drugiej połowie XV w. przekazany przez *Liber beneficiorum* Długosza (ok. 1470 r.) nie różni się poważnie od charakterystycznego dla czasu, kiedy zakładano parafię. Właścicielem wsi był wówczas Jan Jelitko, który wspólnie z Janem Morawickim, właścicielem sąsiedniej Morawicy w parafii Brzeziny (zapewne potomkiem jednego z synów kasztelana Klemensa), sprawował patronat nad kościołem. Istotną różnicę stanowi przede wszystkim kondycja majątkowa właściciela Łukowej, który, jak należy wnioskować, posiadał znacznie mniejsze dobra niż fundator parafii. W 1470 r. w Łukowej oprócz folwarku i plebanii posiadającej własne gospodarstwo Długosz w księdze wymienia pięć rodzin kmieci uprawiających po jednym łanie, trzech zagrodników oraz karczmarza¹⁰⁴.

W pierwszym dziesięcioleciu XVI w. Łukowa stanowiła własność Jana Łukowskiego¹⁰⁵, prawdopodobnie syna Jana odnotowanego przez Długosza. Rejestr poborowy z 1508 r. wymienia jeszcze sześć innych wsi należących do Łukowskiego: Chmielowice, Chomentów, Siedlce, Wolice, Prądnik i Kątki koło Chęciny. Należy jednak podkreślić, że nie wiadomo w jakiej części wymienione wsie stanowiły własność Jana Łukowskiego. Zapewne w wielu znajdowały się też dobra innych posiadaczy (z wyjątkiem Chmielowic i Łukowej), czego potwierdzeniem jest wzmianka o drugim właścicielu w Chomentowie oraz stosunki własnościowe w pozostałych wsiach w następnych dziesięcioleciach¹⁰⁶.

Kolejny rejestr poborowy powiatu chęcińskiego z 1540 r. odnotował istotne zmiany w charakterze stosunków własnościowych na badanym terenie. Łukowa stanowiła wówczas własność czterech osób: wdowy Anny Łukowskiej oraz jej trzech synów – Baltazara, Kacpra i Kiliana. Wszyscy razem posiadali też w niedziale dobra na terenie Chomentowa, zaś sami bracia pobliskie Chmielowice. W Chomentowie Łukowscy nie byli jedynymi właścicielami. Znajdowały się

¹⁰⁴ LB, t. II, s. 394.

¹⁰⁵ Żr. dz., t. XV, s. 485-486.

¹⁰⁶ Tamże, s. 485-486, 558-560.

tam również dobra drobnej szlachty, która „nie posiadała żadnych kmieci ani zagrodników”. W sumie posiadłości w Chomentowie w 1540 r. miało siedmiu właścicieli. Dobra Łukowskich obejmowały w tym czasie łącznie dwa dwory i dwa folwarki w Łukowej i Chomentowie wraz z przynależnymi do nich użytkami w tychże wsiach oraz w Chmielowicach. Zamieszkiwało tam ogółem osiemnaście rodzin kmieci gospodarujących na całym łanie, sześć rodzin półłaników, dziewięć zagrodników oraz nieliczna ludność rzemieślnicza (karczmarz z rodziną, młynarza aktualnie nie było)¹⁰⁷. W interesującej nas szczególnie Łukowej było czterech kmieci uprawiających po całym łanie, trzech półłaników, sześciu zagrodników i jeden karczmarz¹⁰⁸. Znaczna liczba zagrodników w Łukowej (w Chomentowie tylko jeden) wynikała zapewne stąd, że właśnie tam, gdzie znajdowała się siedziba właściciela i jego folwark, było największe zapotrzebowanie na siłę roboczą, którą stanowili posiadający niewielkie działki własnej ziemi zagrodnicy. Liczebność tej grupy ludności wiejskiej wskazywała zwykle na rozwój i wielkość folwarków szlacheckich¹⁰⁹. Folwark w Łukowej był najpewniej znacznie większy niż drugi posiadany przez rodzinę Łukowskich w Chomentowie, gdyż zajmował grunty leżące nie tylko w parafialnej Łukowej, ale i w sąsiednich (2,5 km) Chmielowicach¹¹⁰.

Wymienieni trzej bracia Łukowscy byli synami Mikołaja¹¹¹, który w latach 1531-1533 występował jako podczaszny na dworze Zygmunta I¹¹². Mikołaj był prawdopodobnie synem Jana występującego w rejestrze poborowym w roku 1508¹¹³. Dobra posiadane przez dziedziców Łukowej w 1540 r. były znacznie mniejsze od majątku ich dziada, nie obejmowały już Kątków, Prądnika, Wolicy i Siedlec.

Rejestry poborowe z XVI w. pozwalają też obserwować stosunki własnościowe i strukturę ludności na terenie należącego najpewniej do parafii w Łukowej Ostrowa. W roku 1540 wieś ta należała po połowie do Piotra i Jana Ostrow-

¹⁰⁷ Tamże, s. 558-560.

¹⁰⁸ Tamże, s. 559.

¹⁰⁹ G i e y s z t o r, *Źródła i szacunki*, s. 586.

¹¹⁰ *Źr. dz.*, t. XV, s. 559. W r. 1573 w Łukowej i Chmielowicach uprawiano łącznie 8 łanów. *Źr. dz.*, t. XIV, s. 271.

¹¹¹ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, wyd. A. Chmiel, t. II, Kraków 1887, s. 250.

¹¹² *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu*, wyd. B. Przybyszewski, t. XI/2, nr 609, s. 109; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XII-XVIII w. Spisy*, Kórnik 1992, s. 33. Zapewne także on świadczył na dokumencie we Lwowie w r. 1496. Zob. B o n i e c k i, *dz. cyt.*, s. 125.

¹¹³ *Źr. dz.*, t. XV, s. 485.

skich¹¹⁴, będących być może synami Piotra Hektora, którzy w 1508 r. posiadali większość tutejszych dóbr, obok dzierżącego niewielką część Mikołaja Pampczyckiego¹¹⁵. Nie można oczywiście wykluczyć, że w 1508 i 1540 r. odnotowano tego samego Piotra. W 1573 r. posiadłości po Piotrze i Janie znajdowały się w rękach Mikołaja Ostrowskiego i nieznaney liczby jego młodszych braci oraz Anny Grabkowskiej¹¹⁶, której stosunek genealogiczny bądź prawny do innych znanych właścicieli Ostrowa z XVI w. pozostaje niewyjaśniony. W 1540 r. w należącej do Ostrowskich wsi, obok ich dwóch dworów, odnotowano jedną rodzinę kmiecia gospodarującą na całym łanie, pięć rodzin pólłaników i dwóch zagrodników. Ponadto mieszkały tu dwie rodziny rzemieślnicze, gdyż funkcjonowała tu karczma i młyn nad Czarną Nidą. Właściciele Ostrowa posiadali też staw rybny i lasy w pobliżu wsi. Ostrów miał wówczas pewne rezerwy osadnicze. Rejestr wspomina o trzech opustoszałych działach pólłanowych i trzech pustych siedzibach zagrodników¹¹⁷. W okresie trzydziestolecia trwającego do następnego poboru, którego rejestrem dysponujemy (1573 r.), nie nastąpił postęp w zagospodarowaniu wskazanych pustek. W 1573 r. uprawiano tu łącznie trzy łany, obok niewielkich działek ziemi kilku (najmniej dwóch) zagrodników (dwa i pół łana w dobrach Ostrowskich, pół łana i dwóch zagrodników u Anny Grabkowskiej)¹¹⁸.

W Łukowej po podziale dóbr, który miał miejsce w latach czterdziestych po śmierci matki Anny, osiadł najstarszy z braci Baltazar. Chomentów przypadł Kilianowi – dworzaninowi Zygmunta Augusta, zaś Kacper wszedł w posiadanie pobliskiej Wierzbicy¹¹⁹. Bracia Łukowscy należeli do pierwszych zwolenników nowinek religijnych w tej części Małopolski i odgrywali istotną rolę w ruchu reformacyjnym w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w.¹²⁰. Wykazywali też dużą aktywność na arenie politycznej. Baltazar wielokrotnie posłował na sejmy i sprawował urząd sędziego sandomierskiego, zaś Kilian był wielokrotnym posłem i przez pewien czas dworzaninem Zygmunta Augusta¹²¹. Akces Łukowskich do obozu różnowierczego zadecydował o losach

¹¹⁴ Tamże, s. 586.

¹¹⁵ Tamże, t. XIV, s. 485.

¹¹⁶ Tamże, t. XIV, s. 270.

¹¹⁷ Tamże, t. XV, s. 586.

¹¹⁸ Tamże, t. XIV, s. 270.

¹¹⁹ K a n i e w s k a, dz. cyt., s. 565; B o n i e c k i, dz. cyt., s. 125.

¹²⁰ PSB XVIII, s. 565, 567; M. W i l a n o w s k i, W. B u d k a, *Ogniska reformacji w Checińskim*, „Reformacja w Polsce”, 5(1928), s. 174.

¹²¹ PSB XVIII, s. 565, 567; L. K o l a n k o w s k i, *Posłowie sejmów za Zygmunta August-*

kościółów parafialnych w Łukowej i Chomentowie, które po ograbieniu przez właścicieli wsi z cenniejszych sprzętów, zostały przekazane protestanckim ministrom. Łukowscy zagarnęli też znaczną część ich ziemskiego uposażenia¹²².

Potomkami Baltazara, najpewniej synami, byli dwaj bracia Łukowscy, którzy występują jako właściciele wsi w 1618 r. Nie posiadali oni już całej Łukowej, gdyż oprócz nich miał wówczas tu swe dobra Samuel Grabkowski¹²³, zapewne potomek Anny wymienionej w roku 1573. Dwadzieścia lat później obserwujemy kolejne zmiany w charakterze stosunków własnościowych na terenie parafii. Łukowa należy w roku 1633 do Stanisława Czarneckiego i w pozostałej części do Zofii z Bęczalskich Łukowskiej, wdowy po Piotrze, który był najprawdopodobniej jednym z nie wymienionych z imienia braci w 1618 r. Potomstwo Piotra i Zofii było dosyć liczne (pięciu synów i cztery córki), co spowodowało kolejne rozdrobnienie dóbr, pomniejszych w tym czasie o odzyskane przez plebana pola, zagarnięte niegdyś przez Baltazara Łukowskiego po likwidacji katolickiej parafii¹²⁴.

Wykorzystane fragmenty metryki chrztów z lat 1638-1663 pozwalają stwierdzić, że w połowie XVII w. w wyniku małżeństw między dziećmi Zofii i Piotra Łukowskich a przedstawicielami okolicznej szlachty wieś Łukowa oraz należące do parafii Chmielowice, Ostrów i Siedlce stają się siedzibą drobnej, systematycznie ubożejącej szlachty – Trzebińskich, Grabkowskich, Czarneckich, Oraczewskich, Jawornickich, Sierakowskich¹²⁵. Potwierdzeniem postępu tego procesu jest zapis w aktach wizytacji z 1679 r. stwierdzający, że w Łukowej są *plures nobilium sortes*. Od tego czasu nazwisko Łukowskich nie pojawia się w gronie właścicieli wsi i patronów kościoła¹²⁶. W 1699 r. odnotowano na terenie Łukowej własność trzech szlachciców: Sierakowskiego, Trzebińskiego i Tyckiego¹²⁷, w 1711 r. tylko Sierakowskiego i Trzebińskiego¹²⁸.

W połowie XVIII w. (lata 1747-1753) Łukowa stanowiła własność wdowy po podstolim koronnym Jozafacie – Anny z Ossolińskich Szaniawskiej i jej

ta, „Reformacja w Polsce”, 5(1928), s. 125-127, 129-131, 133.

¹²² Wiz. 1598, s. 47v, 48; PSB XVIII, s. 565, 567; Wiśniewski, *Prepozytura wiślicka*, s. 43, 60; Boniecki, dz. cyt., s. 125; Wiśniewski, dz. cyt., s. 101.

¹²³ Wiz. 1618, s. 33.

¹²⁴ Wiśniewski, dz. cyt., s. 101.

¹²⁵ Tamże, s. 103-104.

¹²⁶ Być może nie występowali już znacznie wcześniej. Brak źródeł nie pozwala jednak na podanie precyzyjniejszych danych. Wiz. 1664 w ogóle nie wymienia właścicieli wsi, stąd duża przerwa w zasobie informacji o stosunkach własnościowych w parafii w XVII w.

¹²⁷ Wiz. 1699, 95v-96.

¹²⁸ Wiz. 1711, s. 188-188v.

synów. Dziedziczka ta ufundowała tu w 1753 r. nowy kościół¹²⁹. Przed 1782 r. siedziba parafii przeszła w ręce rodziny Bajorów i była w ich posiadaniu jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XVIII w.¹³⁰

Wykorzystane źródła nie pozwalają niestety na prezentację struktury ludności wiejskiej parafii w XVII i XVIII w. Stanowi to dosyć istotny brak w obrazie rekonstruowanej rzeczywistości historycznej, szczególnie ze względu na fakt, iż właśnie w tym okresie na terenie parafii następują omawiane wyżej przemiany terytorialne i demograficzne.

Przedstawiony szkic wybranych zagadnień z dziejów parafii w Łukowej nie wyczerpuje oczywiście bogatej problematyki związanej z poruszonym tematem. Zarysowany obraz rozwoju terytorialnego i towarzyszącej mu ewolucji środowiska społecznego wskazuje jednak na niezwykle ważne zjawisko. Uwydatnia trwałość tego podstawowego elementu krajobrazu kulturowego, jaki stanowiła parafia, trwałość mimo zmieniającej się na przestrzeni czterech stuleci rzeczywistości społeczno-religijnej, kształtującej losy lokalnej społeczności. Podkreśla również wagę badań nad historią parafii, pozwalających obserwować na podstawowym szczeblu istotne procesy w strukturze organizacyjnej Kościoła i społeczeństwa przedrozbiorowej Polski.

THE PARISH OF ŁUKOWA IN THE PRE-PARTITION PERIOD ITS TERRITORY AND SOCIAL STRUCTURE

S u m m a r y

The parish in Łukowa was founded in 1408 by the owner of the village, Klemens coat of arms Jelita (d. 1413/14), the castellan of Czechów, and erected by the Kraków bishop Wojciech Jarzębiec in May, 1415. The parish belonged to the group of the last parishes which were established within the Wiślica provostry in the Middle Ages. Its foundation was one manifestation of foundation activity carried out by the members of the Jelita family, an influential family in the fourteenth and at the beginning of the fifteenth centuries. Their main base in this territory was Morsko upon Nida. Łukowa was one of the numerous estates located on the border of the Sandomierz and Kraków voivodships.

¹²⁹ Wiz. 1748, s. 350; Wiz. 1782, s. 263 v; Wiśniewski, dz. cyt., s. 101.

¹³⁰ Wiz. 1782, s. 263 v; Wiśniewski, dz. cyt., s. 101-102.

The parish in Łukowa was separated from the parish in Chomentów to which it belonged from 1331. Before that date it was part of the parish in Kije from mid-12th century. Initially, the parochial district of Łukowa was small; it encompassed first only Łukowa and Ostrów (mid-15th and 16th c.). In mid-16th c. (c. 1551), following the decision of Baltazar Łukowski, the owner of the village and patron of the church, to join the Reformation adherents, the parish fell into the hands of Protestants, who owned it for almost seventy years. Reactivated c. 1620 the parish worked incessantly till the end of the period in question (the end of the 18th c.) In the 17th c. the territory of the parish increased considerably. It was then that it encompassed Chmielowice (before 1664 it belonged to the parish of Lisów), Wolica and Siedlce (before 1661, earlier in the parish of Mokrsko) and Kawczyn (before 1679). (See the map).

From the time of its establishment till the end of the 18th c. it belonged to the Kije decanate, the latter being part of the Wiślica provostry in the 15th and 18th c., and in the 16th-17th c. to the Kraków archdecanate. The area occupied by the Kije decanate in the whole period under discussion remained within the borders of the Sandomierz voivodship. The parish of Łukowa was situated in the administrative unit of Chęciny.

The establishment of a parochial centre in Łukowa is placed within a broader context of the development of settlements. In the 14th and 15th centuries settlements spread to the northward and north-eastward from the densely populated territories on the left bank of the Vistula, in the lower part of the Nida basin.

During the period of the foundation of the parish Łukowa village was part of a greater complex which belonged to the estate of the castellan Klemens. We may number him among the magnates. The social status of the succeeding generations of the village owners is successively belittled. In the 16th c. two successive owners of Łukowa, Mikołaj the cup-bearer of Sigismund I, and his son, Baltazar Łukowski, a very active politician and Sejm member. In less than a hundred years later, in mid-16th c., the name Łukowski disappears from a source material. Łukowa, similarly as other places from the parish territory, becomes the seat of lower nobility getting poor. In mid-18th c. Anna Szaniawska owned the parochial village. In 1753 she founded a new church. In the end of that century it belonged to the Bajor family.

The number of population in the 15th and 16th c. may only approximately be estimated. Around 1470 almost 70 people lived in Łukowa, in 1540 the community of the parish numbered more than 170 people (c. 90 in Łukowa and at least 82 in Ostrów). Fuller data about the number of people we may find in the sources of 1664-1787. The parish had the highest demographic potential in the 1660s and 1670s. At the end of that century we notice a decrease in the number of inhabitants; in 1747 they numbered less than 500. From that time on, however, the population growth increases. As a result the number of people increases within forty years to the level from the second half of the 17th c., that is to more than 800 people. (See the table).

The structure of religion and nationality in the parish was generally uniform, except for a small group of Protestants in the second half of the 16th c. and in the beginning of the 17th c., a Jewish community recorded from mid-18th c. (two families in 1747; 36 people in 1787). Fuller data on the structure of the rural community are found only in two cross-sectional sources of 1470 and 1540. There are no data about the crucial period after the parish had been reactivated (17th-18th c.), when we observe here a considerable territorial and demographic development.